

Folosirea dilemelor etice în psihologia morală. Investigații conceptuale și sugestii pentru o nouă metodologie

Bogdan Olaru

1. Introducere

Descrieri concise, de tipuri foarte variate, ale unor evenimente cu semnificație etică sunt utilizate astăzi pe scară largă în psihologia morală. Denumirea „dileme morale” folosită pentru astfel de materiale trebuie luată într-un sens larg. Materialele oferite spre lectură participanților la studiile experimentale prezintă situații conflictuale menite să provoace opinii divergente privitor la corectitudinea sau acceptabilitatea anumitor acțiuni. Prin controlarea minuțioasă a scenariilor, se pot formula deducții despre factorii care determină evaluarea din punct de vedere moral a acțiunilor sau comportamentelor descrise. Progresele de sistematizare a tipurilor de dilemele și de includere a cât mai multor factori relevanți sunt remarcabile. La fel și rafinamentul designului experimental. Totuși, potențialul dilemelor morale de a explora natura evaluării și a judecării morale rămâne din mai multe puncte de vedere încă insuficient dezvoltat. Vom discuta în acest studiu o serie de limitări conceptuale și metodologice de care suferă cercetările de psihologie morală care utilizează dileme ca material experimental.

În studiile de psihologie morală, o dilemă morală se dorește a fi o expunere scurtă a unei situații care implică un conflict moral între două acțiuni, principii, valori sau comportamente. Agentul acțiunii simte că este tras în direcții contrare de temeuri morale rivale și este conștient de incompatibilitatea celor două direcții posibile de acțiune (Christensen și Gomila 2012). Faptul că există temeuri suficient de puternice pentru ambele laturi aflate în opoziție ireconciliabilă este un ingredient esențial al dilemei. Pus în fața conflictului, participantul la studiu este invitat să indice calea de acțiune pe care o consideră corectă. Sau este adus în situația de a concede, prin judecata care i se cere, aderența la un principiu sau altul de acțiune. Sau să exprime preferința pentru o valoare din cele două aflate în conflict în situația descrisă.

Comparativ cu acest concept de dilemă, definițiile din literatura filosofică sunt asemănătoare, deși formulările pot căpăta uneori un aspect ușor tehnicizat. Dilema morală este o situație în care principiile morale îi spun unui agent că este

obligat să realizeze o anumită acțiune și, în același timp, să nu o realizeze (Donagan 1993). În jargon filosofic, aceasta este, desigur, doar o definiție „comună”. În altă formulare, care se impune „natural”, ca să preluăm chiar expresia autorului, dilema morală este situația în care cineva trebuie să facă A și, în același timp, trebuie să facă B, deși este evident că nu poate realiza ambele acțiuni (De Haan 2001).

Sunt suficiente aceste două definiții pentru a observa un contrast elementar cu înțelesul dilemei morale în psihologie. Filosofii subliniază în genere, în primul rând, incompatibilitatea dintre variantele aflate la dispoziție. Dat fiind acest aspect ireconciliabil, dilema este menită să surprindă conceptul imposibilității acțiunii, al lipsei soluției. Dilema morală genuină – dacă există – este inevitabil insolubilă, un impas, un blocaj. Agentul este pus în următoarea situație: el recunoaște că 1) trebuie să respingă (măcar) una din laturile dilemei, arătând că acel curs al acțiunii nu i se poate impune ca fiind bine întemeiat; 2) îi este imposibil să stabilească care este latura dilemei care trebuie respinsă; și 3) este responsabilitatea lui să stabilească acest lucru și să aleagă calea corectă de acțiune. Acest mixt de împrejurări conferă situațiilor dilematice un caracter agonizant (MacIntyre 1990, p. 379).

Pentru psihologi, interesați de rezultate clare și univoc interpretabile, această aură agonică ar putea părea inactivă. Ei folosesc situațiile descrise în materialele prezentate sub titulatura „dileme morale” pentru a provoca o reacție din partea participanților la studii, nu pentru a le bloca abilitatea de a decide. Ceea ce îi interesează este opțiunea la care ajung participanții, nu ezitarea lor. Dacă acceptăm acest mod de operare, dilemele nu sunt mai mult decât situații conflictuale care permit mai multe soluții, deseori divergente, dar, în definitiv, suficient de bine întemeiate pentru a fi prezentate de participanți ca soluții. Variabilitatea potențială a soluțiilor este de interes pentru studiul mecanismelor psihologice implicate în procesul evaluării morale. Când discutăm de dileme morale ca material folosit în studiile experimentale de psihologie morală trebuie să avem în vedere această înțelegere laxă a dilemei: ea descrie o coliziune de interese sau cursuri de acțiune cu rezultate diferite care trebuie comparate sub un aspect sau altul, considerat relevant de către subiectul evaluării. Este privilegiul experimentării să regleze fin aspectele relevante pentru a da naștere unor judecăți morale diferite.

În opoziție cu această concepție, voi arăta că psihologia morală experimentală trebuie să ia serios în atenție mai ales acele situații care nu permit o soluționare decisivă. Potențialul dilemelor morale de a induce un conflict la nivel emoțional și cognitiv se datorează caracterului lor insolubil, mai degrabă decât varietății soluțiilor concurente. Pe parcursul expunerii vor rezulta câteva sugestii metodologice care vor spori, credem, potențialul dilemelor morale în cercetarea mecanismelor psihologice ale judecării morale.

2. Modele explicative pentru diferențele care apar în evaluarea dilemelor morale

Două scenarii preluate din filosofia morală (Foot 1967/2002; Thomson 1986) au fost des folosite în psihologia experimentală. În primul scenariu, un vagon scăpat de sub control amenință viața a cinci indivizi care lucrează la linie. Personajul principal al scenariului se află în poziția de observator și are posibilitatea de a devia cursul vagonului pe linia secundară prin acționarea unei manete sau comutator (*the switch dilemma*¹). Al doilea scenariu confruntă participanții cu opțiunea de a împinge o persoană mai corpulentă de pe o pasarelă pe sub care urmează să treacă vagonul aflat în derivă. Corpul ei va bloca înaintarea vagonului, salvând, cu prețul vieții, pe cei cinci amenințați (*the footbridge dilemma*²). Aceste scenarii fac parte dintr-o familie de dileme dezvoltate în manieră similară și utilizate spre a identifica, de obicei, rolul analizei raționale și ponderea emoțiilor în răspunsul pe care îl oferă participanții (cf. de ex. Greene et al. 2001). Variații ce se doresc a fi mai realiste sunt dezvoltate în permanență, astfel că fondul de materiale se extinde constant (Greene et al. 2004; Lotto et al. 2013).³ Acest gen de dileme morale sunt prezentate în general ca un schimb între beneficii și pierderi (*harming one to save many*).

Participanții sunt invitați să se transpună în situația personajului descris în dilemă care poate schimba cursul acțiunii și să răspundă dacă este acceptabil din punct de vedere moral să devieze vagonul sau să împingă persoana corpulentă, provocând astfel moartea unui individ, dar reușind să-i salveze pe ceilalți cinci. În mod tipic, participanții la studii sunt de acord cu acel curs al acțiunii care conduce la salvarea celor cinci prin sacrificarea unei alte persoane în primul scenariu (*the switch dilemma*), dar resping opțiunea de a acționa astfel în cel de-al doilea scenariu (*the footbridge dilemma*), deși bilanțul de vieți salvate și pierdute este același. Această diferență ar putea fi văzută ca semn al unei inconsistențe în evaluările morale pe care le realizează oamenii obișnuiți.

---

¹ Denumită uneori și dilema trenului sau a tramvaiului, pornind de la descrierea oferită de Foot (1967/2002, p. 23). În versiunea originală, cel care conduce vagonul poate evita impactul cu cei cinci lucrători, prin intermediul unei bifurcații, intrând pe o linie secundară unde lucrează o altă persoană (*the trolley dilemma*).

² Conform denumirii originale, dilema „omului gras” (*Fat Man dilemma*), întrucât doar o persoană corpulentă, odată împinsă pe șine, ar putea bloca cursul nefast al evenimentelor (Thomson 1986, p. 109).

³ Într-o astfel de variație, o echipă de alpiști escaladează un versant. În urma unei mișcări greșite, toți alpiștii se află în pericol. Dilema invita participanții la studii să se imagineze în situația unui membru al echipei care atâră, împreună cu un coleg, deasupra unei crevase ținându-se de o sfoară care nu va rezista mult timp. Dacă taie legătura de care atâră acest coleg, provocându-i astfel o moarte sigură, el va garanta siguranța celorlalți cinci membrii prinși deasupra lui de aceeași sfoară (Lotto et al. 2013).

Una dintre teoriile foarte influente care au încercat să explice această diferență este modelul dual al judecății morale (Greene et al. 2001, 2004). Dilema pasarelei induce o notă mai „personală”, dat fiind contactul fizic cu victima sacrificată în contul celor cinci vieți salvate, comparativ cu scenariul în care este acționată doar o manetă sau un comutator, ceea ce ar presupune o implicare relativ „impersonală”. Modelul dual postulează că ideea de a provoca un rău într-un context personal activează emoții de tip alarmă, care se concretizează în interdicția de a acționa în sensul prevăzut în scenariul pasarelei (salvarea celor cinci prin sacrificarea unui individ). Prin contrast, în scenariul impersonal al intervenției de la distanță nu este activat acest tip de emoții, nu se conturează atât de pregnant interdicția de a nu provoca un rău, ceea ce ar permite derularea unui raționament de tip consecinționist. Calculul beneficiilor și al pierderilor favorizează răspunsul care aprobă sacrificarea unei persoane pentru salvarea celorlalte. În general, acest model explicativ este bine susținut de studii de imagistică neuronală.

Modelul dual al judecății morale explică diferența dintre evaluările oferite celor două scenarii prin implicarea inegală a două procese psihologice aflate în concurență, unul centrat pe emoții, iar celălalt pe calcul rațional. Lor le-ar corespunde două stiluri diferite de judecare. Dat fiind că cei mai mulți înclină spre salvarea celor cinci în primul scenariu, se consideră că acest tip de dilemă ar favoriza un mod de raționare orientat spre cântărirea câștigurilor și a pierderilor. Participanții ar da dovadă, în acest caz, de un mod de gândire consecinționist. Al doilea scenariu pare să pună în funcțiune alt mecanism de luare a deciziei, mai sensibil la interdicția de a ucide și mai opac la calculul consecințelor, care sunt identice cu consecințele din primul scenariu. Participanții ar da dovadă, în acest caz, de un mod de gândire deontologist (Greene et al. 2004). Contactul fizic cu persoana sacrificată în al doilea scenariu este diferența care a consacrat demarcația între „dileme impersonale” și „dileme personale”. Nota de implicare personală este considerată responsabilă pentru prezența unei mai mari activități emoționale observată la participanții confrunțați cu cea de-a doua dilemă. Acest lucru a putut fi pus în evidență prin studii neuroimagistice (fMRI) (Greene et al. 2001). Ulterior, rezultatele au fost generalizate, în sensul postulării unui factor distinct al „forței personale”, răspunzător pentru reacția emoțională mai puternică în dilemele de al doilea tip și pentru soluționările cu un pronunțat caracter deontologist (Greene et al. 2009). Determinantă pentru evaluarea morală este cât de pronunțată este implicarea directă, personală a agentului. Acest aspect nu trebuie confundat cu contactul fizic și proximitatea spațială (Greene et al. 2009). Aceste studii mai recente sunt considerate o confirmare a modelului dual al judecății morale, care postulează două moduri de analiză, emoțional și rațional, și coboară modul de gândire deontologist la statutul unei confabulații sau raționalizări *post hoc* a deciziei luate, invariabil, într-o manieră cvasiautomată, ca urmare a unui impuls emoțional (Haidt 2001).

O teorie alternativă explică diferența în evaluarea celor două dileme cu ajutorul distincției dintre efectul intenționat și efectul prevăzut, dar neintenționat al acțiunii agentului (cf. de ex. Foot 1967/2002). În prima dilemă, dacă agentul deviază cursul evenimentelor, o face cu scopul de a salva pe cei cinci indivizi aflați în pericol. Faptul că persoana de pe linia secundară este sacrificată este un efect neintenționat, deși previzibil, al acțiunii. Însă scopul agentului și intenția lui directă nu este de a sacrifica acel individ. În cea de-a doua dilemă, agentul își propune să sacrifice persoana corpolentă împingând-o de pe pasarelă, cu scopul de a salva alte cinci persoane. În acest caz, intenția agentului de a sacrifica acea persoană este un ingredient esențial al scenariului, nu doar un sacrificiu indus de cursul acțiunii. Intenția agentului pare să fie determinantă pentru modul diferit de evaluare a moralității acțiunii în cele două dileme. Doctrina dublului efect (elaborată în teologia catolică) susține că evaluarea moralității trebuie să fie diferită, întrucât e mai puțin blamabil să provoci neintenționat moartea cuiva decât să faci din aceasta obiectul intenționat al acțiunii. Sistemul juridic este sensibil, de asemenea, la această diferență și prevede pedepse diferite pentru cele două tipuri de acțiune. În consecință, este de așteptat ca cei mai mulți subiecți să refuze o intervenție în cazul dilemei pasarelei, dar vor tinde să fie de acord cu acțiunea agentului care va acționa maneta și va devia vagonul în prima dilemă. Explicația elaborată pe baza doctrinei dublului efect nu intenționează să stabilească dacă judecățile exprimate de subiecți sunt corecte relativ la această doctrină. Explicația bazată pe distincția dintre efectul intenționat și efectul prevăzut, dar neintenționat al acțiunii este utilă în măsura în care arată de ce diferența între răspunsurile la cele două tipuri de dileme nu ar trebui considerată expresia unei inconsistențe în judecata morală. Chiar dacă bilanțul consecințelor este același, diferența între evaluări este justificată din perspectiva factorului intenție.

3. Provocarea dilemelor morale: caracterul incomensurabil al opțiunilor

Am prezentat două teorii care propun explicații diferite despre divergența judecăților morale în cele două tipuri de dileme. Dezbateră nu este încă tranșată. În această secțiune, ne propunem să refăcem legătura cu câteva considerente care au făcut ca dilemele morale să suscite un interes constant în literatura filosofică. Mă refer în special la aspectul de indecizie pe care îl induce confruntarea cu o dilemă morală.

O abordare firească este considerarea alternativelor unei dileme morale din perspectiva obligațiilor care se impun agenților. Philippa Foot face acest lucru pe baza distincției între datorii pozitive și datorii negative (Foot 1967/2002). Distincția îi servește pentru clarificarea diferenței dintre două tipuri de dileme și dintre raționamentele care conduc la formularea unei judecăți. Cum vom vedea, clarificarea în cauză este relevantă și pentru o mai bună înțelegere a rolului consecințelor

în formarea judecății morale. În versiunea originală a primei dileme, agentul acțiunii nu este un observator distant, ci chiar mecanicul care manevrează vagonul. El poate evita impactul cu cei cinci lucrători, prin intermediul unui macaz, doar intrând pe o linie secundară unde lucrează o altă persoană (*the trolley dilemma*). Foot discută această dilemă în opoziție cu un scenariu asemănător celui din dilema pasarelei: un grup de indivizi violenți pretind unui judecător să găsească cât mai repede vinovatul pentru o crimă comisă în comunitatea lor. Ei amenință cu represalii asupra comunității rivale, din care provine cel mai probabil autorul crimei. Mai mult, ei dețin cinci ostatici și amenință cu moartea lor dacă judecătorul nu le oferă imediat pe cel responsabil pentru crimă. Judecătorul ar putea să aleagă la întâmplare o persoană și sacrifice un inocent pentru salvarea celorlalți cinci. Confruntat cu această posibilă soluție, el simte că este prins între obligația de a veni în ajutorul ostaticilor și obligația de a nu provoca moartea unei persoane nevinovate (Foot 1967/2002, p. 23).

Philippa Foot definește datoriile negative ca obligații de a ne abține de la intervenții sau acțiuni care provoacă daune sau vătămări, precum omorul sau jaful. Datoriile pozitive sunt obligațiile care impun intervenții sau acțiuni din partea noastră, cum este obligația de a îngriji proprii copii sau de a ajuta persoanele care au nevoie de sprijin. Deși este posibil ca definițiile să nu funcționeze în anumite cazuri datorită indeterminării domeniului de aplicație (Să îngrijim doar proprii copii sau și pe ai altora?), diferența dintre obligațiile negative și cele pozitive pare să ofere o demarcație utilă între cele două dileme morale descrise mai sus. Astfel, Philippa Foot interpretează primul scenariu în sensul unui conflict între două obligații negative. Persoana care conduce vagonul și observă apropierea iminentă a impactului se confruntă cu un conflict între obligația de a nu provoca moartea celor cinci, pe de o parte, și obligația de a nu provoca moartea persoanei aflate pe linia secundară, pe de altă parte. Întrucât nu poate da curs ambelor obligații, este nevoit să aleagă pe care dintre cele două o va respecta. Singurul criteriu relevant pentru alegere îl reprezintă costurile în termen de vieți omenești pierdute. Întrucât argumentul minimizării pierderilor nu este contrabalansat de niciun alt argument, este firesc ca opțiunile să încline preponderent spre salvarea celor cinci cu prețul unei vieți. (De notat că acesta este un scenariu esențial diferit de cel din secțiunea precedentă, *the switch dilemma*.) În cel de-al doilea scenariu, par să se opună lucruri de naturi diferite: agentul acțiunii este prins între obligația pozitivă de a veni în ajutorul celor cinci ostatici și obligația negativă de a nu provoca moartea unei persoane nevinovate. (De data aceasta, situația este similară cu cea din *the footbridge dilemma*: suntem prinși între obligația pozitivă de a veni în ajutorul celor cinci lucrători de pe linia principală și obligația negativă de a nu provoca moartea persoanei de pe pasarelă.) Întrucât în conflict se află obligații de naturi diferite, situația din dilema judecătorului nu poate fi tranșată doar de argumentul minimizării pierderilor sau, cel puțin, nu înainte de a tranșa disputa dintre obligațiile aflate în

joc. Or, aici, consideră Foot, întreaga chestiune rămâne încă un subiect de dispută. Mai mult, nu putem generaliza soluția oferită primei dileme (conflictul obligațiilor negative) pentru a formula o soluție rezonabilă pentru a doua dilemă (conflictul unor obligații de natură diferită). La fel stau lucrurile și dacă am fi confrunțați cu o dilemă care ne expune unui conflict între două obligații pozitive. Soluția la o astfel de dilemă nu ar oferi orientare în cazul unui conflict de obligații diferite ca natură. Modul de raționare consecinționist este relevant în prima dilemă, dar insuficient în cea de-a doua. (Ceea ce nu înseamnă că nu poate avea o mai mare sau mai mică relevanță dacă este tranșată la un moment dat disputa între obligația negativă de a nu provoca rău și obligația pozitivă de a veni în ajutorul celui care are nevoie.)

Dilema comutatorului și dilema pasarelei sunt prin structura lor similare dilemei judecătorului: ele prezintă un conflict de obligații de natură diferită, incomensurabilă. Diferența între răspunsurile participanților la studii este cu atât mai interesantă cu cât ne-am așteptat, prin prisma celor discutate, ca raționarea în baza consecințelor să nu joace un rol decisiv în niciunul din cele două conflicte morale. În ambele dileme, avem un conflict între obligația pozitivă de a veni în ajutorul celor cinci prin împiedicarea deplasării vagonului, pe de o parte, și obligația negativă de a nu provoca prin intervenția noastră moartea unei persoane, pe de altă parte. Din nou, ne aflăm într-un caz deschis dezbaterii, unde argumentul maximizării binelui (sau al minimizării pierderilor) nu poate fi determinant. Prin urmare, ceea ce necesită explicație este diferența în ce privește tendința participanților la studiile empirice de a se angaja într-un mod de raționare consecinționist într-un caz și nu în celălalt. Strategiile uzuale ale psihologiei experimentale de investigare a judecării morale se concentrează asupra cauzelor care ar putea explica de ce rezultatul raționării prin consecințe este acceptat în dilema comutatorului și nu în dilema pasarelei. Însă această perspectivă de a pune problema se bazează pe ideea că raționarea pe baza consecințelor este *ab initio* relevantă pentru situațiile date. Întrebările cu care sunt confrunțați participanții la studii sunt astfel formulate pentru a le îndrepta atenția asupra calculului consecințelor și pentru a explora în ce măsură acceptă balanța de câștiguri și pierderi înainte de – sau în absența – evaluării ponderii fiecărei obligații care se adresează agentului acțiunii. Mai concret, ceea ce trebuie testat este cum tranșează participanții la studii conflictul obligațiilor, ce pondere le acordă acestora în funcție de circumstanțe și, eventual, cu ce strategii de decizie operează – înainte de a investiga dacă aprobă sau nu schimbul de vieți omenești.

În acest punct, putem extrage câteva consecințe: 1) Discuția de până acum aduce o anumită clarificare referitoare la sursa naturii dilematice a scenariilor prezentate până acum. Și în dilema pasarelei, și în varianta mai nouă a dilemei vagonului (*the switch dilemma*), precum și în dilema judecătorului, nota de dificultate provine din conflictul unor obligații de natură diferită, aparent incomensurabile și de greutate relativ egală. Este plauzibil ca, în aceste condiții, conflictul moral să genereze un stres emoțional și cognitiv pentru participanții la studii. Atunci când o